

Тетяна Валентинівна Алексєєва

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Макіївського економіко-гуманітарного інституту

ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В СИСТЕМІ ВУЗІВСЬКОЇ ПІДГОТОВКИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

Проблема професійного становлення особистості в системі вузівської підготовки є досить актуальною. Одним із важливих залишається питання про роль відповідальності як інтегральної особистісної якості в процесі професійного становлення майбутнього фахівця в умовах навчання у вищому навчальному закладі.

Ключові слова: професійне становлення, вузівська підготовка, професійне зростання, відповідальність, професійно важливі якості, готовність до навчання у вищому навчальному закладі, свобода вибору в процесі професійного становлення.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Національна система освіти є ключовим елементом розвитку суспільства та держави. Метою державної політики нашої держави щодо розвитку освіти є створення умов для: по-перше, формування зрілості майбутнього фахівця з вищою освітою; по-друге, постійного саморозвитку особистості в процесі професійної самореалізації.

Упродовж останніх років процес отримання вищої освіти трансформувався у набуття важливих професійних і життєвих компетенцій та у засіб особистісної самореалізації майбутнього фахівця. Визначивши європейський напрямок розвитку освіти як основний і принциповий, наша країна модернізує національну систему освіти з метою гуманізації, доступності, якості та конкурентоспроможності на тлі найкращих європейських і світових здобутків у сфері педагогічно-виховних методів та технологій.

Питання професіонального становлення є предметом пильного дослідження психологічної науки, зважаючи на формуючу роль діяльності в розвитку психіки людини. Тому проблема підготовки студентів до майбутньої професії є найактуальнішим завданням освіти сьогодення.

Відомо, що професійне становлення є важливим етапом розвитку особистості, який характеризується поетапним формуванням професійно важливих якостей та особистісним розвитком суб'єкта майбутньої професійної діяльності.

Сучасне життя вимагає від особистості високого рівня професіоналізму під час значної активізації внутрішніх ресурсів, свідомої активності і гармонійного розвитку. Орієнтація системи освіти на особистісні якості фахівця з високим рівнем професійних знань є основною метою вузівської підготовки студента до майбутньої професійної діяльності.

Сучасний ринок праці висуває до випускників вищого навчального закладу вимоги як щодо наявності базових професійно важливих якостей особистості, так і до здатності майбутнього фахівця аналізувати свою професійну діяльність, удосконалювати професійні навички, засвоювати нові професійні напрямки, що потребує необхідності розвитку особистісного ресурсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Аналіз наукових джерел свідчить, що професійне становлення відіграє особливу роль у процесі розвитку особистості майбутнього фахівця, його професійної свідомості й успішності подальшої професійної діяльності.

Професіоналізм особистості передбачає сукупність психофізіологічних, психічних та особистісних змін, які відбуваються у процесі опанування особистістю знань з метою успішного вирішення складних професійних завдань. У сучасних психологічних дослідженнях зазначається, що процес професійного розвитку передбачає становлення студента як суб'єкта освітньої

діяльності і здатність його до організації самостійних, професійних та особистісно значущих дій.

Питаннями професіоналізації майбутніх фахівців займалися як зарубіжні (А. Маслоу, К. Роджерс), так і вітчизняні (Г. С. Абрамова, О. Ф. Бондаренко, М. Й. Боришевський, Л. Ф. Бурлачук, Н. П. Зубалій, Н. Л. Коломінський, С. Д. Максименко, В. Ф. Моргун, В. А. Татенко, Т. М. Тітаренко, М. В. Савчин, В. Г. Панок, Н. В. Чепелєва, Т. С. Яценко та ін.) дослідники.

Метою статті є розгляд та узагальнення теоретико-методологічних підходів до проблеми професійного становлення особистості у системі вузівської підготовки, які можуть бути конструктивними для дослідження процесу розвитку відповідальності

Виклад основного матеріалу дослідження.

Реалії сьогодення вимагають від майбутніх фахівців не лише професійної стійкості при умовах конкурентного ринку праці, а й готовності до зміни вектору своєї професійної діяльності. Саме тому особливо важливим у процесі професійного становлення є формування основ професіоналізму завдяки реалізації особистісного потенціалу. Усе це можливо за умов усвідомлення людиною ролі власного особистісного потенціалу та його вивчення, що у процесі навчально-професійної діяльності може викликати подальший розвиток особистісних якостей. Період студентства – переважно від 18 до 25 років – характеризується найбільш динамічними змінами особистості щодо формування певних рис характеру та показників інтелекту.

Поняття *становлення* належить до категоріального апарату філософії, психології, соціології, педагогіки й інших галузей знань.

З точки зору філософії *становлення* виражає раптову мінливість речей та явищ, їхнє неперервне перетворення з однієї властивості в іншу. *Становленням* визначають перехід від однієї визначеності буття до іншої. Усе, що існує, перебуває у становленні, а його буття й є цим процесом.

В. Слободчиков розглядає процес становлення як складову процесу розвитку. На його думку, категорія *розвиток* одночасно містить у собі як

мінімум три процеси: становлення, формування, перетворення. Становлення – це перехід від одного певного стану до іншого – більш високого рівня; єдність вже здійсненого і потенційно можливого [6].

Н. Ю. Волянюк розглядає професійне становлення як динамічний багаторівневий процес формування комплексу професійно важливих якостей, а дії спеціаліста – як відтворення отриманих умінь та засобів виконання діяльності в певних ситуаціях.

Отже, процес професійного становлення як психологічна категорія відображає процес саморозвитку людини впродовж життя, у межах якого відбувається становлення специфічних видів суб'єктної активності особистості на основі розвитку і структурування сукупності професійно орієнтованих її характеристик, що забезпечують реалізацію функцій пізнання, спілкування та регуляції в конкретних видах діяльності і на етапах професійного шляху.

Ураховуючи сутність поняття *генезис* (динаміка зародження і розвитку основних мотиваційно-потребових, когнітивних, емоційно-вольових, характерологічних та інших компонентів особистості) і *формування* (результат активних форм впливу зовнішніх та внутрішніх чинників на процес розвитку), Н. Ю. Волянюк розглядає поняття становлення переважно як результат генезису і формування [1, с. 25–28].

На думку В. Ф. Орлова, *професійне становлення* визначається як:

- процес перетворення сформованих професійних якостей;
- етап розвитку професійної культури, на якому професійні якості вже сформувалися, але професійна діяльність не набула остаточної форми;
- форма відображення у свідомості індивіда власного об'єктивно-реального розвитку особистісних професійних якостей;
- рух до розв'язання суперечності між наявними рефлексивними уявленнями, способами мислення, знаннями, вміннями та навичками професійної діяльності і відсутністю досвіду їх реалізації на практиці, між минулим досвідом особистісного розвитку та майбутнім розвитком професійної

майстерності, культури праці, між двома етапами усвідомлення власного *Я*: *Я-студент*, що опановує професію, і *Я-фахівець* [3, с. 58].

Як вважає С. Д. Максименко, сутність професійного становлення полягає в тому, що індивід, прийнявши на себе професійну роль, лише розпочинає освоєння функціонального змісту професійної діяльності.

Зазначимо, що на думку науковців, більш ефективним чинником формування якостей особистісної зорієнтованості процесу навчання та виховання особистості є врахування її потреб та інтересів, що узгоджено з потребами суспільства (І. Бех, А. Бойко, І. Зязюн, В. Лозова, А. Мудрик, Н. Ничкало, Е. Косенко, В. Семиченко, Т. Сущенко та ін.).

Ф. Парсонс вважав, що вимоги професії відповідають індивідуально-психологічним якостям особистості. На думку Г. Мюнстерберга, основою професійного вибору є узгодження структури особистості і структури професійних вимог.

Зазначимо, що реалії сьогодення вносять свої зміни у процес формування майбутнього фахівця. Власне тому суб'єкт професійного становлення потребує високого рівня адаптування в межах різних професійних напрямків.

З точки зору акмеологічного підходу професійне становлення триває впродовж усього періоду активної професійної діяльності, тобто через модифікацію ціннісно-сміслової сфери змінюється *образ Я*, розширюючи загальнолюдський і професійний потенціал суб'єкта професійної діяльності (Н. В. Кузьміна, Л. Е. Орбан-Лембрик, А. К. Маркова та ін.).

Л. Е. Орбан-Лембрик виокремлює певні вимоги для підготовки спеціалістів. Наведемо приклад: переосмислення цілей і завдань навчального процесу з позицій оптимального формування професійних якостей майбутнього фахівця; співвідношення індивідуальних та групових форм навчання та підготовки тощо.

Л. В. Кондрашова вважає, що за роки навчання у вищому навчальному закладі необхідно розвивати у майбутніх фахівців здатність до усвідомлення

провідної мети професійної діяльності і стимулювати в них бажання працювати в обраній сфері.

В. А. Семиченко вважає, що необхідно систематично проводити комплексні широкомасштабні дослідження для одержання достовірних даних про психологію сучасного студента, тенденції змін, які відбуваються, проводити психологічну експертизу педагогічних новацій та пропонувананих організаційних форм і технологій, психологічну підготовку адміністративного та професорсько-викладацького складу всієї системи професійної освіти. Дослідниця визначає, що діяльність студента як суб'єкта професійної підготовки є ефективною лише тоді, коли вона інтегрується із загальною системою професійної підготовки. Вона стверджує, що впродовж навчання необхідно враховувати як реальні психологічні якості майбутніх фахівців, так і подальші тенденції розвитку цих якостей [5].

У працях Н. В. Чепелевої виокремлено триблокову концепцію професійної підготовки майбутнього фахівця (на прикладі практичного психолога):

1) підготовчий, тобто диференціювання студентів за рівнем їх професійної придатності до роботи з людьми;

2) діагностичний, який складається з процесу опанування студентами 2–3 курсів основ психодіагностики та самопізнання, а також усунення особистісних перешкод на шляху особистісно-професійного зростання;

3) особистісно-професійно корекційний етап, тобто робота з виявленими на другому етапі професійної підготовки особистісними проблемами студентів 3–4 курсів і формування в них професійно-значущих умінь за допомогою активних методів навчання та психотерапії з програванням обох ролей – клієнта і психолога.

Отже, професійний розвиток особистості безпосередньо пов'язано з проблемою особистого ставлення людини до професії та її особистісного зростання у професійній діяльності. При цьому процес професійного розвитку є

нерівномірним і гетерохронним, що пов'язано зі станом нестійкості та нерівноваги.

Аналіз напрацювань дослідників з проблеми готовності до навчання у вищому навчальному закладі (В. Гребнева, Н. Зенкова, С. Кусакіна та ін.) надав можливість визначити п'ять складових:

1. Мотиваційна (бажання вчитися у вищому навчальному закладі і бути студентом, виконувати обов'язки відповідно до нового статусу).

2. Інтелектуальна (наявність середнього рівня інтелектуального розвитку та необхідних знань і вмінь у межах шкільної програми).

3. Вольова (навички самоорганізації, вміння слухати, посидючість, внутрішня пізнавальна активність тощо).

4. Моторно-організаційна (висока швидкість читання і письма, навички роботи з текстом, розподіл та швидке переключення уваги).

5. Професійна (наявність знань про професію, самостійність вибору й усвідомлення його остаточним на даному етапі життя, бажання вчитися за обраною професією).

Стосовно професійної складової Л. Мітіна вважає, що її подальший розвиток здійснюється лише у тому випадку, коли людина усвідомлює свою участь і відповідальність за все, що з нею відбувається, має спроби активно сприяти або протидіяти зовнішнім обставинам, планувати та ставити за мету свою професійну діяльність, корегувати її заради професійного успіху.

Ю. П. Поваренков основним механізмом професіоналізації студента вважає соціальну ситуацію професійного розвитку впродовж двох періодів: навчально-академічного (1–3 курси) і навчально-професійного (4–5 курси навчання). Вони принципово відрізняються між собою тим, що призводять, на думку науковця, до стрибкоподібного розвитку професійного становлення студента.

Е. Ф. Зеєр у своїх дослідженнях виокремлює такі етапи професійного становлення особистості майбутнього фахівця у процесі навчання: адаптацію, інтенсифікацію та ідентифікацію. На початковому етапі навчання (перший

курс) важливими є такі загальнопрофесійні важливі якості: прагнення до саморозвитку, високий рівень працездатності, сумлінність, дисциплінованість, принциповість і відповідальність. Усе це пояснюється тим, що на цьому етапі професійного становлення студенти адаптуються до умов та змісту професійно-освітнього процесу, відбувається засвоєння навчально-пізнавальної діяльності, визначаються нові соціальні ролі особистості і взаємостосунки між однокурсниками та викладачами вищого навчального закладу [2]. Психологічними критеріями успішності проходження цього етапу є адаптація до навчально-пізнавального середовища, особистісне самовизначення і формування нового стилю життєдіяльності.

Е. Ф. Зеєр відзначає у своїх дослідженнях, що професійному становленню майбутнього фахівця притаманні певні суперечності. Так, на стадії професійної адаптації професійний розвиток визначається низкою суперечностей між вимогою нової для особистості соціально-професійної ситуації та рівнем соціально-професійної кваліфікації і компетенції. Чинником, який ініціює професійне становлення, є особистісний розвиток майбутнього фахівця.

Отже, на початковому етапі професійного становлення закладаються лише загальні передумови засвоєння професії, що є необхідними для заключного етапу навчання та для подальшого професійного становлення і зростання.

Для студентів 4-го курсу провідною діяльністю є науково-пізнавальна. Науковці розглядають цей етап як етап інтенсифікації, який передбачає розвиток загальних та спеціальних здібностей, інтелекту, емоційно-вольової регуляції, відповідальності за своє становлення і самостійності. Психологічними критеріями успішності проходження цього етапу є інтенсивний особистісний та інтелектуальний розвиток, соціальна ідентичність, самоосвіта, оптимістична соціальна позиція і готовність до завершального етапу професійного навчання.

Досвід досліджень багатьох науковців переконує, що умовою конструктивного професійного зростання особистості майбутнього фахівця є

розвиток певних професійно важливих якостей, а саме: відповідальності, спрямованості, компетентності.

Основним системоутворюючим чинником особистісно-орієнтованої професійної освіти є професійний розвиток майбутнього фахівця у процесі активної взаємодії учасників навчання з урахуванням їх досвіду, особистісних особливостей та специфіки освітнього середовища вищого навчального закладу.

Розвиток особистості впродовж навчання, освоєння професії і виконання професійної діяльності є центральною ланкою особистісно-орієнтованого вузівського навчання.

Основним джерелом професійного розвитку на початкових етапах професійного становлення є рівень особистісного розвитку студента. Упродовж навчання співвідношення особистісного та професійного розвитку набуває характеру динамічної неврівноваженої цілісності. На стадії професіоналізації професійний розвиток особистості починає домінувати над особистісним і визначати його.

У процесі професійного становлення відповідальність є основним чинником формування професійного та життєвого шляху особистості. Формування відповідальності пов'язано зі свободою особистості щодо прийняття рішень упродовж життєвого шляху.

У площині вибору професії професійне самовизначення розглядається як процес, який здійснюється у результаті аналізу внутрішніх ресурсів особистості, здібностей майбутнього фахівця і співставлення їх з вимогами професії у контексті самостійного вибору професійної діяльності. Саме у цій площині людина починає діяти як суб'єкт майбутньої професійної діяльності та все менше усвідомлює себе як об'єкт виховного впливу.

До прийняття рішення про вибір певної професії суб'єкт навчання повинен мати певний рівень сформованості психологічної готовності щодо визначення майбутнього і певні засоби для здійснення такого рішення.

Готовність до майбутньої професійної діяльності базується на професійно-ціннісних орієнтаціях особистості, мотивах вибору професійних уподобань та на *Я-концепції* майбутнього фахівця. У ситуації вибору опиняється безпосередньо професія, що відповідає схильностям і здібностям, певний вищий навчальний заклад, конкретна спеціальність згідно з життєвими планами й очікуваннями особистості. Так, у період юнацтва людина визначає лише основні орієнтири свого життєвого і професійного шляху.

У цілому ситуація вибору професії визначається як сукупність суб'єктивних та об'єктивних умов прийняття рішень. При цьому суб'єктивні компоненти прийняття рішення щодо вибору професії не превалюють у процесі професійного самовизначення.

Дослідники розглядають професійне самовизначення як ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності, яка є актуальною не лише в певному проміжку часу. Зміна цього ставлення до себе й є професійним самовизначенням. При цьому стійке позитивне ставлення до професії є критерієм завершеності процесу професійного самовизначення.

Отже, професійне становлення майбутнього фахівця впродовж навчання у вищому навчальному закладі передбачає формування у студентів:

- здатності займати активну позицію з розвитку саморегуляції особистості щодо забезпечення максимального особистісного розвитку з мінімальними затратами;
- позитивного ставлення до навчальної діяльності та ініціювання пізнавальної активності;
- здатності планувати і прогнозувати своє професійне становлення;
- усвідомлення своїх потенційних можливостей та готовності розвивати професійно важливі якості, які мають недостатній рівень сформованості;
- здатності мобілізувати весь свій особистісний потенціал заради досягнення цілей розвитку себе як професіонала.

Психологічні дослідження визначили, що зміна системи уявлень людини про себе, про оточення призводить до розширення простору свободи

самоактивності, самоактуалізації у межах життєдіяльності майбутнього фахівця впродовж навчання.

Розвиток самосвідомості, усвідомлення сенсу життя, готовність до активності, а також переживання, зумовлені характером Я-концепції майбутнього фахівця, пов'язано з розвитком відповідальності особистості (Л. Колберг, К. Роджерс, М. В. Савчин, Л. П. Татомир, В. Франкл).

Ступеню свободи професійного простору повинна відповідати соціокультурна активність суб'єкта майбутньої професійної діяльності, при цьому волевиявлення особистості і здійснення суб'єктно-особистісної активності повинно бути зумовлено його внутрішньою метою.

Зазначимо, що відповідальність як відносно завершена та цілісно розвинена структура подається науковцями з точки зору когнітивного, мотиваційно-афективного і діяльнісно-поведінкового компонентів (С. В. Баранова, Л. І. Дементій, К. К. Муздибаєв, М. В. Савчин, Л. П. Татомир тощо).

Г. С. Костюк, О. М. Леонт'єв, К. К. Муздибаєв, С. Л. Рубінштейн, М. В. Савчин вважають, що процес становлення відповідальності пов'язано з її свободою, мотивами, ставленням, самосвідомістю, локус-контролем.

М. В. Савчин досліджує відповідальність як особистісну основу відповідальної поведінки, яка є смисловим утворенням особистості, своєрідним загальним принципом співвіднесення в межах цілісної мотиваційно-смислової сфери мотивів, цілей та засобів життєдіяльності. На думку дослідника, відповідальна поведінка є типом соціальної поведінки людини, що спрямована на реалізацію предмета відповідальності (обов'язки, доручення, завдання), яка внутрішньо опосередкована особистісним смислом цього предмета і суб'єктивною імперативністю інстанцій відповідальності, а у зовнішньому плані – конкретними соціально-психологічними та матеріальними умовами її реалізації [4, с. 142]. Зазначимо, що відповідальність як поняття трансформується залежно від змін суспільного й економічного розвитку суспільства, що виявляється у виникненні різних типів відповідальності.

Свобода вибору у процесі професійного становлення призводить до усвідомлення особистістю своїх прав і соціокультурних потреб, що є результатом виникнення нових функціональних обов'язків та відповідальності. Але при цьому людина не характеризується виявом таких видів відповідальності як особиста, професійна і духовна. Також проблемним є вияв взаємної соціальної відповідальності щодо стосунків із соціумом.

В умовах вищого навчального закладу відповідальність пов'язано з рівнем професійної спрямованості особистості, що на різних етапах навчання має свою специфіку. При цьому на розвиток відповідальності впливають невизначеність в умовах освітнього середовища, труднощі адаптації до навчання, критичне ставлення до студентського оточення, соціально-психологічні ризики тощо.

Відсутність відповідальності призводить до появи внутрішньоособистісних конфліктів, відсутності творчості у професійній діяльності, що формує роль *людина-виконавець*, конформізму, спаду інтересу до соціально значущого результату професійної діяльності, зацікавленості в удосконаленні професійної діяльності, відсутності духовної складової соціальної поведінки, виникнення захисних механізмів у майбутнього фахівця, у тому числі різного роду аддикцій (наркотики, алкоголь тощо).

Отже, формування особистості майбутнього фахівця впродовж навчання у вищому навчальному закладі є досить актуальною проблемою вищої школи, оскільки відповідальність є особистісною характеристикою та безпосередньо пов'язана з вирішенням професійних і життєвих проблем.

Висновки. Доцільно підвести підсумки проведеного дослідження:

- 1) розглянуто сутність поняття *професійне становлення*;
- 2) охарактеризовано проблему професійного становлення майбутнього фахівця у системі вузівської підготовки;
- 3) з'ясовано, що відповідальність як інтегральна особистісна якість є базовою в процесі професійного становлення майбутнього фахівця в умовах навчання у вищому навчальному закладі;

4) визначено, що у процесі професійного становлення відповідальність як професійно значуща якість особистості є недостатньо розвинутою та потребує цілеспрямованого розвитку впродовж навчання у вищому навчальному закладі.

Перспективами подальших розвідок у даному напрямку вважаємо детальний аналіз особистісного і предметно-орієнтованого аспектів розвитку відповідальності студентів психолого-педагогічних спеціальностей у процесі професійного становлення.

Список використаної літератури

1. Воляннюк, Н. Ю. Профессиональное развитие субъекта деятельности / Н. Ю. Воляннюк // Физическое воспитание студентов творческих специальностей : сб. науч. тр. / под ред. С. С. Ермакова. – Харьков : ХГАДИ (ХХПИ), 2003. – С. 37–47.
2. Зеер, Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Психологический журнал. – 1997. – № 6. – С. 35–44.
3. Орлов, В. Ф. Професійне становлення вчителів мистецьких дисциплін : монографія / В. Ф. Орлов. – К. : Наукова думка, 2003. – 262 с.
4. Савчин, М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
5. Семиченко, В. А. Пути повышения эффективности изучения психологии / В. А. Семиченко. – К., 1997. – С. 4–5, 112–116.
6. Слободчиков, В. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе : учебное пособие для вузов / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школьная пресса, 2000. – 421 с.

Рецензент: кандидат психологічних наук, доцент Рядинська Є. М.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2013.

Алексеева Т. В. Профессиональное становление личности в системе вузовской подготовки: теоретико-методологический анализ проблемы

Проблема профессионального становления личности в системе вузовской подготовки является достаточно актуальной. Одним из важных остается вопрос о роли ответственности как интегрального личностного качества в процессе профессионального становления будущего специалиста в условиях обучения в высшем учебном заведении.

Ключевые слова: профессиональное становление, вузовская подготовка, профессиональный рост, ответственность, профессионально важные качества, готовность к обучению в высшем учебном заведении, свобода выбора в процессе профессионального становления.

Alekseieva T. V. Professional development of personality in the system of higher educational establishments: theoretical and methodical analysis of the problem

The problem of the professional development of personality in higher educational establishments is rather topical. One of the actual items is the role of responsibility as integral personal quality in the process of the professional development of the future specialist in higher educational establishments.

Key words: professional development, training at higher educational establishment, responsibility, professionally important qualities, maturity for higher education, freedom of choice in the professional development process.